

De doodlopende weg van het VMBO

Een half decennium na de samenvoeging van VBO en MAVO tot het Voorbereidend Middelbaar Beroepsonderwijs (VMBO) gaan veel scholen van dat type gebukt onder een veelheid aan problemen en een bedroevend imago. Zijn wezenlijke verbeteringen te realiseren binnen het huidige bestel? Marijke Linthorst meent van niet. De PvdA moet durven pleiten voor radicale veranderingen om te zorgen dat alle leerlingen het onderwijs krijgen dat ze verdienen.

MARIJKE LINTHORST

Sociaal-democraten hebben iets met onderwijs. En terecht. Onderwijs is een belangrijk instrument om je te ontwikkelen en ontplooien, om maatschappelijk te participeren en om een vak te leren en daarmee een inkomen te verwerven. Daarmee biedt onderwijs (misschien afgezien van het winnen van de staatsloterij) de beste mogelijkheid om je op te werken in de maatschappij. Voor sociaal-democraten is onderwijs van oudsher dus ook een emancipatiemiddel. Het moet niet alleen de kinderen die van huis uit nuttige bagage meekrijgen kansen bieden, maar ook de kinderen die wat dat betreft minder goed bedeeld zijn.

In heden en verleden richtten veel van de onderwijsideeën van de PvdA zich met name op deze laatste groep: de middenschool, de basisvorming, Weer Samen Naar School (WSNS) en het VMBO zijn niet los te denken van PvdA-voorlieden als Van Kemenade, Wallage en Nete-

lenbos. De PvdA heeft ruimschoots gelegenheid gehad om haar ideeën in praktijk te brengen, maar de resultaten stemmen niet vrolijk: de middenschool is er nooit gekomen, de basisvorming bleek te hoog gegrepen en is inmiddels *de facto* afgeschaft, WSNS is niet hét antwoord gebleken op de ongebreidelde groei van het speciaal onderwijs en het VMBO vormt, zeker in de beeldvorming, niet het kwaliteitsonderwijs waar leerlingen met plezier naar toe gaan.

Tot voor kort waren de resultaten van ons onderwijsbeleid binnen de partij nauwelijks onderwerp van serieuze discussie. In de huidige Tweede-Kamerfractie is dat gelukkig anders. De knelpunten inzake WSNS en het VMBO worden niet langer ontkend. En, nog belangrijker, bij het definiëren van die knelpunten en het zoeken naar oplossingen zoekt de Tweede-Kamerfractie de confrontatie met de praktijk. In de periode 2003-2004 bezochten fractieleden een groot aantal VMBO-scholen. De conclusies van deze werkbezoeken werden neergelegd in het boekje *Lang leve het VMBO*. Ik heb grote waardering voor de gevolgde aanpak en er staan zeker goede aan-

Over de auteur Marijke Linthorst is lid van de redactie van *S&D* en lid van de Eerste Kamer voor de PvdA

Noten zie pagina 49

bevelingen en suggesties in het boekje', maar ik ben bang dat het VMBO het met deze aanbevelingen niet redt.

De Tweede-Kamerfractie kiest nadrukkelijk voor verbeteringen binnen het systeem. Ik kan mij dat wel voorstellen. Wij hebben als PvdA niet bepaald de beste papieren om op te roepen tot fundamentele stelselwijzigingen. Maar het is de vraag of een aantal door de scholen (ook in het boekje) gesignaleerde knelpunten wel binnen het huidige stelsel valt op te lossen. Anders geformuleerd: in hoeverre vormt de aan het VMBO opgelegde structuur zelf een oorzaak van de problemen?

HOE HET BEGON

Het VMBO werd in 1999 geïntroduceerd met de beste bedoelingen. Vóór de totstandkoming ervan was er sprake van een gebrekkige doorstroming van het VBO naar het MBO. De vrees bestond dat alleen een VBO-opleiding leerlingen te beperkte mogelijkheden bood. Zij zouden voor werkgevers aantrekkelijk zijn als 'jongste bediende', maar te weinig bagage hebben om zich verder te ontwikkelen als de arbeidsmarkt daar om vroeg. De gedachte was dat iedereen over een bepaalde hoeveelheid kennis moest kunnen beschikken, waarmee niet alleen volwaardig op de arbeidsmarkt gestart zou kunnen worden, maar waarmee ook de grondslag zou zijn gelegd om nieuwe ontwikkelingen bij te benen. Het VMBO, dat gevormd werd uit een samenvoeging van het VBO met de MAVO, moest garanderen dat dit hogere niveau ook gehaald zou worden. Het VMBO was dan ook nadrukkelijk geen eindonderwijs, maar voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs.

44

De vernieuwingsoperatie werd dus uitgevoerd met het doel het beroepsonderwijs mee te nemen in de vaart der volkeren. Het resultaat is echter volstrekt anders. In het jaarverslag 2004 signaleert de Onderwijsinspectie een aantal ernstige problemen. Volgens de inspectie doen zich op 10% van de VMBO-scholen wekelijks incidenten voor in de sfeer van beschadiging, diefstal of fysiek geweld. Op 38% van de VMBO-scholen

komt dit maandelijks voor. In de vier grote steden zijn de problemen met dit soort incidenten zo groot dat 1 op de 4 (!) VMBO-scholen zegt de veiligheid van leerlingen en personeelsleden onvoldoende te kunnen waarborgen. Natuurlijk, het grootste deel van de VMBO-leerlingen komt uiteindelijk goed terecht. Dat is vooral te danken aan de niet aflatende inzet van veel leerkrachten en leerlingen. Met name voor hen is het vervelend dat er zo negatief over 'hun' VMBO wordt geschreven en gesproken. Tegelijkertijd kunnen wij onze ogen niet sluiten voor het feit dat de problemen die zich op het VMBO voordoen méér zijn dan een imago-probleem.

Naar mijn overtuiging is het op drie punten misgegaan: het VMBO is overladen met een veelheid aan doelstellingen, waarvan een deel niet realistisch is gebleken en waarvan de uitwerking niet volledig is doordacht.

DRIEDUBBEL DOEL

Een belangrijke oorzaak voor de problemen waar het VMBO mee wordt geconfronteerd is de veelheid aan doelstellingen die eraan gekoppeld zijn. De samenvoeging van VBO en MAVO had misschien nog wel een succes kunnen worden, als deze operatie zorgvuldig en met voldoende financiële middelen was uitgevoerd. Maar bovenop dit fusieproces kwamen nog twee doelstellingen: de invoering van de basisvorming en het opvangen van leerlingen die voorheen naar het voortgezet speciaal onderwijs gingen.

Vmbo-leerlingen zijn vaak praktisch ingesteld en leren met hun handen. Met de invoering van de basisvorming werd de nadruk gelegd op de algemeen vormende vakken. Dat zijn nu juist de vakken waar veel VMBO-leerlingen moeite mee hebben. Daarmee verwaterde het eigen, beroepsgerichte karakter van het VMBO. Het gevolg is geweest dat het VMBO voor ouders en leerlingen een negatieve keuze werd: je gaat niet naar het VMBO omdat je ergens goed in bent, maar je gaat naar het VMBO omdat je niet in staat bent HAVO of hoger te doen. Met andere woorden: VMBO-leerlingen worden niet

geselecteerd en gewaardeerd op wat zij kunnen, maar op wat zij niet kunnen. De afgelopen jaren is er een aantal verbeteringen doorgevoerd: de basisvorming is afgeschaft, er zijn meer mogelijkheden voor leerwerktrajecten en voor een bepaalde groep leerlingen is er praktijkonderwijs. Het probleem is alleen dat deze verbeteringen niet zijn doorgevoerd vanuit een positieve visie op beroepsonderwijs, maar min of meer noodgedwongen tot stand zijn gekomen: er moest iets komen om de leerlingen die niet goed zijn in theoretische vakken maar wel praktische vaardigheden hebben, binnenboord te houden. Het zijn bovendien uitzonderingen op de regel: leerwerktrajecten kunnen worden aangevraagd, praktijkonderwijs is er voor wie op het reguliere vmbo echt niet mee kan komen. Het is een wereld verwijderd van een vmbo waarin het opdoen van vakbekwaamheid de centrale doelstelling is.

Het beeld van het vmbo als negatieve keuze is nog versterkt door de instroom van leerlingen uit het voormalig vso-LOM. wSns is opgezet om de groei van het aantal verwijzingen naar het speciaal onderwijs een halt toe te roepen. Enerzijds was dat een bezuinigingsmaatregel, maar anderzijds wilde men ook voorkómen dat er te gemakkelijk verwezen werd: niet ieder kind met ook maar een beetje een vlekje hoort thuis op het speciaal onderwijs. Het valt niet te ontkennen dat de expertise van scholen om wat moeilijker leerlingen binnenboord te houden enorm is toegenomen. Dat is winst. Maar tegelijkertijd moeten we erkennen dat niet alle kinderen floreren in het reguliere onderwijs. Sommige kinderen hebben de capaciteiten niet of kampen met dermate zware sociaal-emotionele en/of gedragsproblemen dat zij niet in staat zijn een reguliere vmbo-opleiding te volgen. Als zij daar toch geplaatst worden, worden niet alleen zijzelf, maar ook hun klasgenoten tekort gedaan.

ONREALISTISCHE VERLANGENS

Een belangrijk aspect van het vmbo was dat leerlingen van verschillend niveau bij elkaar in één onderwijssoort zouden zitten. De gedachte

was dat de zwakkere leerlingen zich zouden kunnen optrekken aan de betere leerlingen. Tot op zekere hoogte kan dat zo werken. Maar het gaat alleen op als het om een beperkte groep zwakkere leerlingen en een grote groep sterkere leerlingen gaat. Binnen het vmbo zijn té veel leerlingen ondergebracht die extra aandacht behoeven. Zoals een schooldirecteur in *Lang leve het vmbo* stelt: 'En het idee om kinderen bij elkaar te

De problemen roepen de vraag op of de vorming van het vmbo niet een historische fout is geweest. Hebben we van het vmbo niet één grote vergaarbak gemaakt? En is het vreemd als leerlingen daar weinig trots aan ontlenen?

zetten, zodat ze zich aan elkaar kunnen optrekken, pakt in de praktijk averechts uit: ze trekken elkaar juist omlaag!' Erkend moet worden dat de huidige samenstelling van de leerlingpopulatie van veel vmbo's twee negatieve gevolgen heeft.

Ten eerste gaat de aandacht voor zwakke leerlingen ten koste van de aandacht voor de andere leerlingen. En dat terwijl dit leerlingen zijn die zelf ook best een steuntje in de rug kunnen gebruiken. Leerkrachten geven aan dat zij 80% van hun tijd en energie moeten besteden aan 20% van de leerlingen.

Ten tweede is het vmbo verworden tot een allegaartje waar leerlingen maar moeilijk identiteit en trots aan kunnen ontlenen. Het is dan ook niet meer dan logisch dat de betere leerlingen het vmbo mijden of op zijn minst hun toevlucht zoeken tot de vmbo's in de randgemeenten.

Daarnaast is er aan het vmbo nog een onrealistische doelstelling opgehangen: het vmbo mocht geen eindonderwijs zijn. Bij de oprichting van het vmbo als 'voorbereidend' beroeps-onderwijs was de gedachte dat leerlingen na hun

eindexamen en masse zouden doorstromen naar het MBO. In Europees verband is afgesproken dat jongeren de arbeidsmarkt moeten betreden met een startkwalificatie. Dat wil zeggen: een diploma op HAVO- of MBO-2 niveau. Dit is een sympathieke lijn van denken, die in de praktijk echter mank gaat.

De aanname dat alle leerlingen in staat zijn een startkwalificatie te behalen is ook terug te vinden in het boekje van de Tweede-Kamerfractie. Geopperd wordt alle jongeren tot 23 jaar een 'diplomaplicht' te geven: 'In een "werken en leren"-traject blijven zij aan een school verbonden totdat zij hun diploma halen.' Dat lijkt mij een uiterst twijfelachtige, moeilijk handhaafbare en zelfs onwenselijke oplossing. Jongeren die werk hebben, ook al hebben ze geen diploma op HAVO- of MBO-2 niveau, kun je mijns inziens niet verplichten om naar school te gaan. We zullen moeten erkennen dat een startkwalificatie er voor een bepaalde groep leerlingen eenvoudig niet in zit: voor hen is het VMBO wel degelijk eindonderwijs. Dat wil niet zeggen dat deze jongeren geen waardevolle functie in de samenleving kunnen vervullen. Als we vasthouden aan de eis tot een startkwalificatie (officieel zijn leerlingen op MBO-1 niveau voortijdig schoolverlater) diskwalificeren we feitelijk een grote groep leerlingen die dat niet verdienen.

ONVOORZIENE COMPLICATIES

46 Om een startkwalificatie te behalen moeten jongeren de overstap maken van het VMBO naar een MBO-opleiding. Hoe deze overstap, op een kwetsbare leeftijd, vorm zou moeten krijgen is nooit goed uitgewerkt. Mbo-opleidingen maken meestal deel uit van een ROC. Dat zijn grootschalige onderwijsinstellingen waar jonge leerlingen van 15 of 16 jaar gemakkelijk verzuipen. Ook het boekje van de Tweede-Kamerfractie erkent dat de grootschaligheid van de ROC's waarschijnlijk een belangrijke rol speelt in de grote uitval. Van de VMBO-leerlingen haakt 30% af in het eerste jaar van het MBO. Op het ROC van Amsterdam verlaat 48% van de leerlingen de opleiding

zonder startkwalificatie. Het is de vraag of een 'warme overdracht' van VMBO naar ROC, zoals de Tweede-Kamerfractie voorstelt, afdoende is om de effecten van de grootschaligheid teniet te doen.

Het feit dat het VMBO geen eindonderwijs mocht zijn betekent dat het VMBO niet opleidt tot een volwaardig diploma. Het VMBO geeft slechts toegang tot het MBO. Dat doet het imago van het VMBO geen goed. En het leidt bovendien tot ongewenste neveneffecten. Voor de toegang tot het MBO is een VMBO-diploma niet noodzakelijk. Vanwege de doorgaande leerlijn zijn de ROC's die MBO-opleidingen verzorgen verplicht tot een drempelloze instroom. Dat wil zeggen dat zij alle leerlingen moeten toelaten tot het MBO-1 en MBO-2 niveau, of zij nu wel of niet een VMBO-diploma hebben. Sommige VMBO-leerlingen zien daarom weinig reden om zich in te spannen om hun diploma te halen. Leerkrachten beschikken over weinig middelen om ongemotiveerde leerlingen bij de les te houden. Eenmaal doorgestroomd naar het MBO kunnen leerlingen die hun VMBO-examen hebben gehaald in de klas komen bij oud-klasgenoten die hun examen niet hebben gehaald. Ook dat is niet erg stimulerend.

WAT ZEGT DE PVD A?

De PvdA heeft zich tot nu toe vooral gericht op aanpassingen binnen het bestaande stelsel. Zo pleit de Tweede-Kamerfractie voor kleinere klassen, vooral in de basisberoepsgerichte leerweg, om de leerlingen meer individuele aandacht en onderwijs te geven, voor de mogelijkheid om leerwegondersteuning ook na het eerste jaar toe te kennen en voor het geven van meer specialistische begeleiding van leerlingen die vroeger naar het speciaal onderwijs gingen. De gedachte van één integraal VMBO, waar iedere leerling van LWO tot VMBO-T naartoe gaat, blijft echter recht overeind. Deze opstelling is, gezien vanuit de geschiedenis van ons onderwijsbeleid, voorstelbaar. Wij hebben ons bepaald de beste papieren om tot fundamentele stelselwijzigingen op

te roepen. Het is echter de vraag of het VMBO het op den duur zonder stelselwijziging redt.

Op dit moment zijn binnen het VMBO de volgende categorieën leerlingen te onderscheiden:

1. de voormalige MAVO-leerlingen;
2. de voormalige ambachtsschool-leerlingen, dit zijn praktijk- of beroepsgerichte leerlingen zonder bijzondere problemen;
3. kinderen met leerproblemen die via een speciaal traject kunnen worden toegeleid naar de arbeidsmarkt;
4. leerlingen met sociaal-emotionele of gedragsproblemen.

Met name de aanwezigheid van de laatste categorie leidt, vooral in de grote steden, tot een opeenstapeling van problemen. Je kunt als PvdA wel kritiek hebben op de soms geringe bereidheid van MAVO-afdelingen om op te gaan in het VMBO en op het 'vluchtgedrag' van betere leerlingen en hun ouders, die het VMBO willen mijden of hun toevlucht zoeken tot VMBO's in de randgemeenten, maar dat doet geen recht aan de motieven van deze leerlingen en hun ouders. Ik geloof niet dat deze ouders liever een school willen met minder allochtone leerlingen, zoals de Tweede-Kamerfractie stelt. Ik denk wel dat ouders graag willen dat hun kind zich kan meten met andere kinderen. Geen enkele ouder ziet zijn of haar kind graag tussen leerlingen die zo veel extra aandacht vragen dat hij of zij zelf onvoldoende aan bod komt.

De problemen binnen het VMBO roepen de vraag op of de vorming van het VMBO als zodanig niet een historische fout is geweest. Hebben we van het VMBO niet één grote vergaarbak gemaakt? En is het vreemd als leerlingen dan ook het gevoel hebben dat zij in een vergaarbak terecht zijn gekomen en dat zij daar weinig trots aan ontlenen?

De constatering dat het niet altijd goed uitpakt om leerlingen van divers pluimage bij elkaar te zetten en dat leerlingen soms juist verder komen in homogene schooltypen, lijkt binnen de PvdA nog nauwelijks bespreekbaar. Op een discussie over het VMBO, enige tijd geleden, werd verwezen naar het succes van een

VMBO-school die zich uitsluitend richt op de basisberoepsgerichte en kaderberoepsgerichte leerwegen. De reactie was een beetje van: 'Ja, dat is geen kunst als je geen leerwegondersteunend onderwijs biedt.'² Alsof het bieden van goed beroepsonderwijs aan de groep voor wie dat onderwijs bedoeld is geen prestatie is om trots op te zijn! Op soortgelijke wijze worden categorale MAVO's soms met dédain bejegend.

Mijn voorstel komt in wezen neer op een stelselwijziging: herstel van het speciaal onderwijs, hoogwaardig beroepsonderwijs voor leerlingen met praktische talenten en erkenning van de waarde van de MAVO

Sommigen wijten de problemen in het VMBO zelfs voor een belangrijk deel aan het feit dat nog niet alle MAVO's in het VMBO zijn opgegaan. Dat is volkomen onterecht. In de eerste plaats wordt de MAVO op deze manier onrecht aangedaan. De MAVO heeft jarenlang een alternatieve route gevormd voor kinderen uit lagere sociaal-economische milieus die pas op een later moment opbloeien: van MAVO via HAVO naar VWO en verder. In de jaren zestig en zeventig is deze route vooral benut door autochtone leerlingen, later vooral door allochtone leerlingen.³ Dat zijn zeker geen resultaten om je voor te schamen. In de tweede plaats moet de redding van het VMBO niet van de oude MAVO-leerlingen komen, maar uit de kracht van het VMBO zelf.

LANG LEVE HET BEROEPSONDERWIJS!

Goed beroepsonderwijs is niet alleen van levensbelang voor de leerlingen die dat onderwijs volgen, maar ook voor de economie. Wij lijken vaak te denken dat de kenniseconomie die Ne-

derland wil zijn, vooral of zelfs uitsluitend om *high tech* draait. In die opvatting is het ook niet erg als we het uitvoerende werk uitbesteden aan lagelonenlanden: zolang de *know how* maar hier blijft. Het is de vraag of het zo werkt. Kennis kan zich ook daar vestigen waar de productie plaatsvindt. Bovendien heeft onze maatschappij behoefte aan vakmensen hier ter plekke. Loodgieters, schilders en timmerlieden zijn nu nauwelijks te krijgen, in het onderwijs en de verzorging zullen ook de komende jaren veel mensen nodig zijn. Bij het opleiden van deze mensen speelt het beroepsonderwijs een cruciale rol.

De 'harde kern' van het beroepsonderwijs zou naar mijn idee moeten bestaan uit de basisberoepsgerichte en de kaderberoepsgerichte leerwegen. Dat beroepsonderwijs moet de steun krijgen die het verdient. Natuurlijk moet in een snel veranderende samenleving VMBO-onderwijs bij voorkeur geen eindonderwijs zijn. Maar laten we ons realiseren dat de gewenste brede basis niet via algemeen vormende vakken hoeft te worden gerealiseerd en bovendien niet vóór het achttiende levensjaar hoeft te zijn voltooid. Veel vakmensen leren ook na hun opleiding 'met hun handen'; sommige leerlingen hebben pas op latere leeftijd de ambitie en het geduld om zich (ook theoretisch) bij te scholen. Het creëren van mogelijkheden om daar flexibel mee om te gaan is wat mij betreft een stuk effectiever dan het invoeren van een 'diplomaplicht'.

Daadwerkelijke steun voor het beroepsonderwijs zou uit de volgende onderdelen kunnen bestaan:

- 48 1. Beschouw het bieden van goed onderwijs aan VMBO-leerlingen op basisberoepsgericht en kaderberoepsgericht niveau als een doel op zich. Als dat doel het best bereikt kan worden met een relatief homogene samenstelling van de leerlingpopulatie, dan is dat een gegeven dat niet onmiddellijk op ideologische gronden moet worden verworpen.
2. Schep in het hele beroepsonderwijs ruimte voor 'praktijkgeoriënteerd' leren. Dus niet alleen voor de groep leerlingen voor wie de theorie te hoog gegrepen is.
3. Respecteer de wens van sommige categorale MAVO's om niet op te gaan in het VMBO.
4. Geef zorgleerlingen de extra aandacht en zorg die zij nodig hebben.
5. Belast het VMBO niet met problemen die zich buiten het beroepsonderwijs voordoen. Er is geen enkel steekhoudend argument te bedenken waarom voormalige VSO/LOM-leerlingen⁴ bij uitstek in het beroepsonderwijs moeten worden ondergebracht.
6. Erken dat een startkwalificatie er niet voor iedere leerling in zit. Sommige jongeren kunnen een uiterst zinvolle functie vervullen op MBO-1 niveau.
7. Geef het VMBO de mogelijkheid om leerlingen op te leiden tot een volwaardig vakdiploma. Dat kan een diploma zijn op MBO-1 niveau, maar bij voorkeur ook een diploma op MBO-2 niveau. De uitval bij de ROC's is dermate hoog dat de VMBO's zelf hun leerlingen de mogelijkheid zouden moeten kunnen bieden om zich in een vertrouwde omgeving te kwalificeren voor de arbeidsmarkt.
8. Verruim de maximale verblijfsduur in het VMBO. Het is niet goed in te zien waarom op HAVO- en vwo-niveau de mogelijkheid bestaat om minimaal twee jaar langer over de opleiding te doen, terwijl het VMBO maar één jaar speling biedt. Een VMBO-leerling die een keer blijft zitten en vervolgens zakt voor het eindexamen krijgt geen herkansing en moet zonder diploma van school af.
9. Ga niet mee met de suggestie om het VMBO-diploma af te schaffen en in te ruilen voor een portfolio waarin de vorderingen worden bijgehouden. Zoiets is een leuke gedachte voor mensen die zelf tal van diploma's op zak hebben. Voor veel VMBO-leerlingen is het VMBO-diploma het eerste diploma dat zij in hun leven ontvangen en alleen daarom al is het van grote waarde.
10. Schep ruimte voor laatbloeiers om op een later moment in hun leven het leren op te pakken.

In wezen komt dit neer op een stelselwijziging: herstel van het speciaal onderwijs, hoogwaardig beroepsonderwijs voor leerlingen met praktische talenten en erkenning van de waarde van de MAVO. Ik besef dat dit gevoelig ligt. Maar het VMBO kampt met grote problemen. Ons be-

roepsonderwijs verdient beter. Als ingrijpende aanpassingen van het stelsel nodig zijn, dan moeten we dat hardop erkennen en aansturen op een ander onderwijsbeleid – ook wij van de PvdA.

Noten

1. Zo stelt de Tweede-Kamerfractie voor om het aantal stage-uren te vergroten en opnieuw de mogelijkheid te creëren om voor verschillende vakken op verschillend niveau eindexamen te doen.
2. Leerwegondersteunend onderwijs (LWOO) is in feite het ter beschikking stellen van extra financiële middelen, waarmee kinderen die extra aandacht nodig hebben met extra voorzieningen (kleinere klassen bijvoorbeeld) in het reguliere onderwijs worden geplaatst.
3. Een deel van het succes van de MAVO ligt mijns inziens juist in het categorale karakter van de onderwijssoort: er zijn geen mogelijkheden om het kind naar een andere plek binnen de school te verwijzen. Dat betekent dat de school er belang bij heeft (en er ook vaak eer in schept) om kinderen die op school zijn aangenomen ook binnenboord te houden.
4. Vso: voortgezet speciaal onderwijs. Lom: school voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden.